

A népvándorlásokról TELEKI Pál nyomán

About Migrations According to TELEKI Pál

Despre migrație după TELEKI Pál

BOTH Mária Gabriella

Apor Vilmos Katolikus Főiskola,
both.maria@avkf.hu

Abstract

The human race has spread all over the world by migration. Man migrates in every part without exception, of the globe; in some places more easily, more quickly, more often in other more seldom and with greater difficulty. Migrations are not isolated events, they are adjuncts of human life. They are as multiplex, composed, of as many factors, as varied as life itself – by Pál TELEKI. He shows these events through the spectacles of the geographer. Nowadays his one hundred years of essays are instructive. It is again today actual, as the possible research method of the migrations of the peoples.

Rezumat

Migrația a fost și este un proces natural. TELEKI Pál a studiat migrația din punct de vedere geografic. Ideile și metodele lui sunt actuale și astăzi.

Összefoglaló

Az ember vándorolva terjedt el a Földön, kivétel nélkül minden tájon, egyikben könnyebben, gyorsabban és gyakrabban, másutt ritkábban és nehezebben. A vándorlás az emberiség természetes és állandó jelensége. TELEKI Pál a geográfus nézőpontjából vizsgálta a minden táj és minden kor emberére jellemző folyamatokat, melyek összetettek és sok tényezősek, mint maga az élet. Száz év elteltével gondolatai és vizsgálati módszere ma is időszerű.

1. Bevezető gondolatok

A *Földrajzi Közlemények* 1935-ben CHOLNOKY Jenő (1870–1950) egyetemi tanári működésének 30. évfordulójára ünnepi számot adott ki.¹ Ennek bevezető tanulmányát Népvándorlásokról címmel TELEKI Pál (1879–1941) írta, CHOLNOKY kedvenc témájára. Köszöntő sorait TELEKI így kezdte: „Az ázsiai pusztáknak népmozgalmairól emlékezem meg, amely puszták övének egyik végét (K) ő járta, másik végét (Ny) jómagam s amelyek szilaj lüktető élete valahogyan mindig vonzotta mindkettőnk magyar lelkét.” Teleki a cikk angol nyelvű fordításához kapcsolta a felhasznált irodalom jegyzékét.²

Az ünnepi folyóirat-számban megjelent tanulmány írásakor TELEKI egyetemi előadásainak jegyzetere támaszkodott. Ezek nyomtatott, könyv formában 1936-ban láttak napvilágot *A gazdasági élet földrajzi alapjai* címmel. A XI. fejezetben, „Kultúrák keletkezése, fejlődése. Földművelés. Népvándorlások” fejezetben harminchét oldal terjedelemben foglalkozott a témával, továbbá a XXIV. fejezetben *Mezopotámia* címmel.³ A geográfiai folyamatok dinamikáját előtérbe állító egyetemi jegyzetnek kevés olyan témaköre van, mely ne érintené a népvándorlásokat valamilyen megközelítésben.

A CHOLNOKY-t köszöntő tudományos esszé és az egyetemi jegyzet eltérő műfajú írások, összevetésük rávilágít Teleki sokoldalú gondolkodás- és közlésmódjára.

A két írás Teleki geográfiai munkásságának viszonylag nyugodt és termékeny időszakában született. Már nemzetközi hírű geográfus volt, betöltötte első miniszterelnökségét, számos nemzetközi tudományos társaság tagjává választotta, előadásokat tartott európai és amerikai egyetemeken. Sokat utazott, Európa legiparosodottabb vidékeit éppen úgy kedvelte, mint a mediterráneumot, Afrika és Ázsia száraz sivatagi, félsivatagi területeit. (Útjairól tanúskodik egyetemi jegyzetében a 35 krétapapírosra nyomott tábla közel másfélszáz fotója, melynek többségét ő készítette.) TELEKI Pál 1921–1938 között nem viselt politikai tisztséget, illetve miniszteri tárcát. A magyar földrajztudomány e szűk húsz esztendő alatt az ő szellemi és szervezési irányítása alatt fejlődött, élte virágkorát. FODOR Ferenc kollégája erről az időszakról írta: „Teleki Pál elsősorban nem földrajzi kutató, hanem földrajzi gondolkodó volt, aki tudományát filozófiai szemléletben művelte. Inkább eszméket termelt, irányt mutatott, problémákat állított fel.”⁴ A népvándorlásokról szóló írásaira feltétlenül igazak Fodor megállapításai: problémafelvetésükkel, statisztikai adatokon és terepkutatáson alapuló új térképábrázolási módszerével.

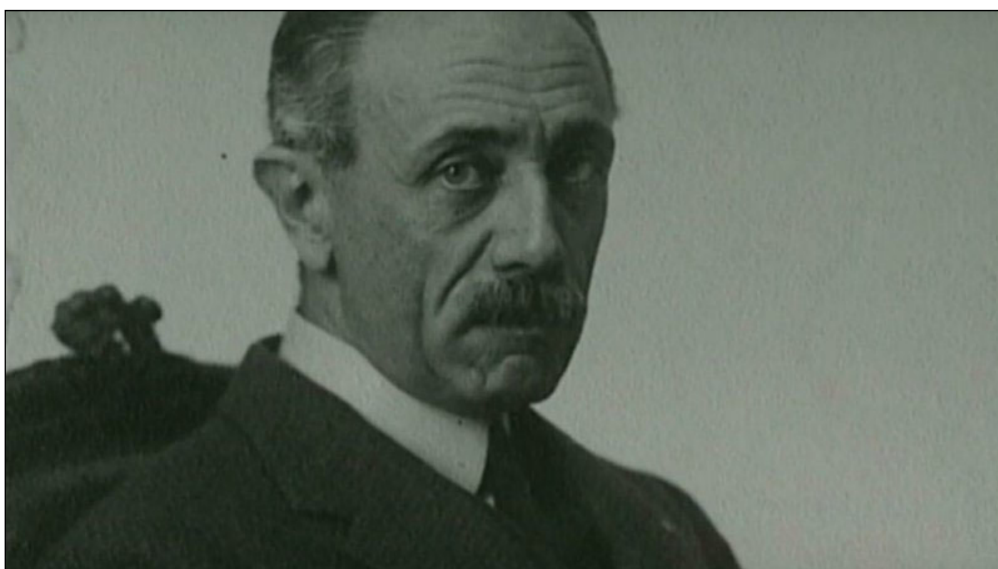
2. Érvek és ellenérvek a népvándorlások okairól

TELEKI a népvándorlások kérdéskörét roppant gazdag irodalmi forrásanyag ismeretében dolgozta fel. Esszéjében százegy hivatkozott forrásművet közölt, széleskörű nemzetközi áttekintést adva. Négy magyar szerző tanulmánya külön említendő, jelezve, hogy a hazai kutatók Ázsia nyelvészeti, régészeti, antropológiai, etnikai és földrajzi feltáráinak élvonalába tartoztak. LIGETI Lajos (1902–1987) nyelvész, a magyar kormány és az akadémia támogatásával a Kínához tartozó belső-mongóliai lámakolostorokban a régi mongol nyelvet, néprajzot kutatta 1928–1931 között. CHOLNOKY Jenő geográfus, állami ösztöndíjjal LÓCZY Lajos (1849–1920) támogatásával és példája nyomán 1896–1898 között járta be Kína számos területét. STEIN Aurél (186–1943) Ázsia legnagyobb nemzetközi tekintélyű kutatója angol szolgálatban működött. TELEKI forrásként adta meg 1924-ben franciául megjelent saját cikkét, amit a Moszultbizottság tagjaként készített.

A szakirodalom alapján szembetűnő, hogy a feltáró terepi geográfiai, etnográfiai, antropológiai kutatások és az elméleti munkák egyik legidősebb és legvitatottabb kérdése a kultúrák, a civilizációk és a földrajzi környezet kapcsolata volt, összefüggésben a népvándorlások és az éghajlatváltozás kérdéskörével. A természeti környezet és az ember viszonya Carl RITTER (1779–1859) és Friedrich RATZEL (1844–1904) nyomán a 19. század második felében került a modern geográfiai munkák homlokterébe. RATZEL az *Antropogeographia* (1891) második kiadásában fejtette ki legbővebben nézeteit a településformák kialakulásáról, a népvándorlásokról és a kultúrák szétterjedéséről. A hazai olvasók az 1888-ban megjelent első kiadás fordítását ismerhették *A Föld és az ember* címmel.⁵ Ennek összefoglalásában a népvándorlások okaival, céljaival elsősorban történelmi és antropológiai szempontból foglalkozott. RATZEL ismertette atyai jóbarátja Moritz WAGNER (1813–1887) „vándorlási elméletét”, mely a darwini evolúció egyik első alkalmazása volt a geográfiában, államok, kultúrák kialakulásnak, elkülönülésének magyarázatában.⁶ TELEKI forrásai között RATZEL fent említett műve nem szerepel, pedig a német szerző gondolatmenete, a vándorlások okainak, fajtáinak beosztása számos hasonlóságot mutat a két tanulmányban. (TELEKI forrásai között ritka kivétellel csak 20. századi tanulmányok szerepeltek.) TELEKI földrajzi gondolkodásmódja távol állt a ratzeli fölfogástól, mely a Földet és az embert szembeállította egymással és jelenségeket kizárólag az ember szempontjából elemezte, csoportosította. Tanulmányában viszont többször hivatkozott RATZEL amerikai követőire. MENDÖL Tibor mutatott rá arra, hogy a 19–20. század fordulóján a német földrajzi determinizmus szélsőséges felfogásában élt tovább a kibontakozó amerikai földrajzban (*environmental determinism*).⁷ Képviselői közülük Ellen Churchill SEMPLE (1863–1932) említendő elsőként, aki szerint az ember a földfelszín gyermeke, a Föld mint anyja táplálja és kihívásokat, nehézségeket állít elébe, mint a navigáció és irrigáció (öntözés), ami erősíti, fejleszti. A természeti környezet határozza meg az emberek habitusát, temperamentumát, kultúráját, gazdaságukat, ezért mások Európa északi és déli népei. A másik RATZEL tanítvány Ellsworth HUNTINGTON (1876–1947) volt, aki a civilizációk kialakulását, fejlettségét egyenesen a földrajzi környezet, ezen belül az éghajlat korlátozó hatásával hozta összefüggésbe. A civilizációk a mérsékelt övezet középső szélességi körei mentén tudtak kifejlődni, míg a trópusok éghajlata, mint korlátozó hatás a hasonló kibontakozást nem tette lehetővé. HUNTINGTON amellel érvelt, hogy Belső-Ázsia általános kiszáradása civilizációk bukását okozta és előmozdította a népvándorlásokat.^{8,9}

3. Teleki érvei

TELEKI tanulmányában bemutatta ezeket a teóriákat és állást foglalt velük szemben. Érdeemes részletebben megvizsgálni TELEKI érveit! Számos ókori történelmi forrásmunka után a jelenkor szemtanúit, a 20. századi utazók leírását vette alapul, többek között a magyar Ázsia kutató, STEIN Aurél terepi megfigyeléseit, térképészeti tapasztalatait. Ő igazolta, hogy a belső-ázsiai oázisvárosok nem az általános éghajlatváltozás, kiszáradás miatt pusztultak el, hanem az öntörendszer működésének problémái és a nomádok támadása miatt néptelenedtek el.¹⁰ CHOLNOKY amellet foglalt állást, hogy a Kínai Birodalom megerősödése, és a Kínai Fal megépítése szabott gátat a puszták húnjainak, mongolainak és fordította expanziójukat nyugatnak. Ligeti írására hivatkozva írta, hogy Belső-Mongóliában egy-egy aszályos év a városba űzi a földműveseket rabolni, fosztogatni. Érdekes adatokat közöl saját moszuli útjáról. A félsivatagos területeken egy-két aszályos esztendő több tízezres állatpusztulást okozott.¹¹ Összehasonlító adatokat közölt európai, ausztráliai és dél-amerikai vidékekről a legelők eltartóképessége és a csapadékingadozás közötti korrelációról.¹² Ezek alapján megállapította, ahol az életheletőségek szűkösebbek, az időjárás, földrengés, áradás vagy más külső hatások érvényesülése hamarabb vezet népességmozgáshoz, háborúhoz.

1. ábra
Teleki Pál (1879–1941)

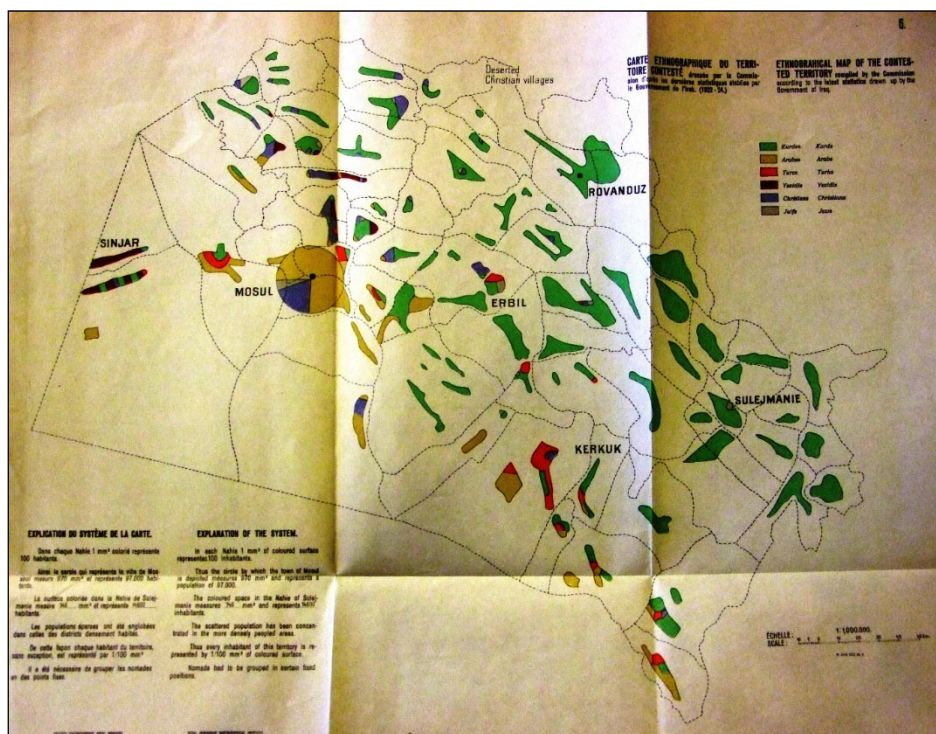
TELEKI és RATZEL tudományfilozófiai szemlélete különbözik a földrajztudomány tárgykörének megítélésében is, a német geográfus tudománya „princípiumát az elterjedésre szűkítette.”¹³ A jelenségek közül csak azokat vizsgálta, amelyek a földrajzi elterjedéssel közvetlenül összefüggésbe hozhatók. Az antropogeográfia az elterjedések, a mozgások tudományává lesz és sok általános törvényszerűség megállapításához vezet – vélte TELEKI. Az általános – TELEKI szóhasználata szerint – sematikus és redukcionista fölfogás durva téridőléptékű földrajzi megközelítés gyökeresen szemben áll Telekiével. A sok tanulmány – írja TELEKI – „nem érlelheti az emberben azt a meggyőződést, hogy a történelem legelső kezdetei óta általános éghajlatváltozás lett volna a puszták és sivatagok övében.”¹⁴ TELEKI módszeréről másutt így ír: „Az új gondolatok keletkezését politikai és gazdasági jelenségek mellett az ismeretek gyarapodásában találjuk meg, az új korszakok pedig, amelyet új gondolatok indítanak az általuk létrejött új módszerekkel, más úton és más szempontból gyűjtik tovább az ismeret anyagát. (...) Ez a kép sematikus. A valóság nem egy nagy hullámmozgásból áll, hanem számtalan apró, nem egyidejűnek eredőjéből áll.”¹⁵ Ebben a gondolati megközelítésben ír a népvándorlások eurázsiai múltjáról és megállapítja: „A nagy száraz öv története sok és egyéni táj történetekből tevődik össze.”¹⁶

TELEKI táji léptékben értelmezte a népességmozgások összefüggéseit. Ebben a földrajzi keretben a természeti környezet hatása az emberi közösségekre nem determinisztikus és nem vezet sematikus leíráshoz. A táj az ember formálta természeti egység, vele kölcsönhatásban van, történelme során arculatát egyedivé formálta.

4. Teleki munkája a Moszul-bizottságban

A népvándorlásokról szóló fent nevezett írások minden bizonnyal legeredetibb része az 1925-ben a Moszul-bizottság tagjaként végzett kutatás tapasztalatait dolgozta fel, mint esettanulmányt.¹⁷

Az antant hatalmak már az első világháború alatt kidolgoztak egy, az Oszmán Birodalom felosztására vonatkozó titkos tervet. Musztafa Kemal ATATÜRK pasa eredményes katonai nyomása azonban ezt felülírta. Az 1923-as lausanne-i béke elismerte az arab területek leválását Törökországról, de nem tisztázta a Moszul környéki, olajban gazdag területek északi határvonalát. A demarkációs vonalat mind két fél tiszteletben tartotta amíg a Moszul-bizottság tagjai megérkeztek. A bizottság vezetésére Carl Einar Thure af WIRSÉN (1875–1946) svéd diplomata, Svédország bukaresti nagykövete kapott megbízást, és TELEKI Pál mellett, harmadik tagként a belga Albert PAULIS (1875–1933) nyugállományú ezredes jelelték. Teleki Pál végezte 1925 első hónapjaiban a földrajzi-statisztikai jellegű vizsgálatokat. A Kis-Záb folyó két oldalán fekvő vidékeket, Kirkuk, Moszul vidékét térképezte fel. Vizsgálta az arab és kurd nemzetiségű népesség földrajzi eloszlását, a nomád törzsek vándorútjait, a felföldek és alföldek lakói közötti hagyományos kapcsolatokat, területfelosztást. Például az arabok a száraz völgyekben és medencékben falusi földművelést folytattak, a kurdok a nedvesebb területeken nomád vagy félnomád módon éltek. Teleki három hónap alatt megalkotta Észak-Irak teljes geográfiai képét. Leírta a terület szociális és gazdasági viszonyait, a távolabb fekvő régiókkal fennálló kereskedelmi kapcsolatokat. Különös figyelmet fordított a Tigris és az Eufrátesz szerepére, mivel ezek eltérő gazdasági területeket kötöttek össze. (TELEKI később, a bizottság jelentése után egy külön, térképpel illusztrált tanulmányt publikált Észak-Irak kis tájairól, tizenöt tájtípusról és a politikai határok variációiról.

2. ábra

A Moszul-bizottság jelentésének egyik térképe

A térképet Teleki készítette, mely a népsűrűséget is értékeli, és a lakatlan területek nagyságát is érzékelteti. Minden négyzetmilliméter – függetlenül attól, hogy milyen színnel töltötték ki – 100 főt jelöl. Méretaránya 1:1000000. Jelkulcs: zöld-kurd, világosbarna-arab, piros-török, fekete-yeridis, kék-keresztény, sötétbarna-zsidó népességet jelölt. A legnagyobb népességű város, Moszul. A térképen 970 mm² nagyságú kör jelöli 97ezer fős lakosságát, melynek közel egynegyede keresztény vallású volt.

Forrás: „Carte ethnographique du territoire contesté, dressée par la Commission d'après les dernières statistiques établies par le Gouvernement de l'Irak (1922–1924)”.
<https://sohrawardi.blogspot.com/2015/02/les-peuples-du-kurdistan-du-sud-en.html>

A térképen jelölte az olaj első jelentkezési nyomait, a fúráslyukakat és az olajkutakat.) TELEKI geográfusként és kartográfusként tudta, hogy a kis méretarányú (ezért nem elég részletes) és nem közvetlen, terepen történt adatfelvétellel készült etnikai térképek adatai sok tévedést és hibát hordoznak. A kis méretarányú térképek a kisebbségnek csak egyetlen jellemzőjét mutatják be (pl. nyelv, vallás, rassz), holott az etnikai népcsoportok között számos további különbség vagy azonosság állhat fenn. A vándor-mozgások miatt a térkép hitelessége függ az adatfelvétel időpontjától. A brit, illetve a török kormány által a Népszövetségnek benyújtott térképek nem vették figyelembe a népsűrűséget, míg TELEKI térképe azt is értékelte. A TELEKI által készített térképről nemcsak az egyes etnikai csoportok területi eloszlása, hanem a csoportok becsült létszáma is leolvasható. Három hónapi intenzív munka után a bizottság azt javasolta a Népszövetségnek, hogy a vizsgált területet ne osszák fel! Feltehetően TELEKI javaslatára került a jelentésbe, hogy a kurd területeken a kurd nyelvet kell használni a hivatalokban, az igazságszolgáltatásban és az iskolai oktatásban.

5. Minden táj és minden kor embere vándorol

A népvándorlások okairól, azok természetéről és történelem formáló hatásaikról TELEKI az emberi természet jó ismerőjeként tudós bölcsességgel gondolkodott. Nem a rendkívülit, a szenzációt kereste – számos kortárs szerzővel ellentétben –, hanem a történeti léptékben levonható tanulságokat. Megkülönböztetett természetes, lassú, kis léptékű vándorlásokat, melyek során egyes népcsoportok az állatok vándorlását, a természet évszakos ritmusát követik, vagy a folyók vízjárásához, illetve feltöltőmunkájához alkalmazkodnak. Ezek az okok a „természet közönséges rendjébe” tartozóak. A nagyméretű, hirtelen bekövetkező, rendkívüli természeti hatások, például a földrengések is elindíthatnak népvándorlásokat. Külön tárgyalja az „emberi mulasztás, tunyaság és ügyetlenség” okozta szikeseledést, talajeróziót, és az emberi erőszakosság, a háborúk okozta népességmozgást. Ezek is természetesek, véli, mert az ember természetéből fakadnak. A demográfiai okok, vallásüldözések okozta népességmozgásokat külön említi a 19-20. század fordulójának gazdasági hatásaitól. Ekkor nem államalkotó népek, hanem egyedek mozgultak nagy tömegben. Európa testét az államhatárok sűrű életterekbe rögzítették és az Újvilágba kivándorlókból új hazájukban, új nemzetek születtek.

Talán meglepő, de TELEKI írásának középpontjában nem a fent említett vándorlások bővebb kifejtése áll. Ezek inkább csak felvezető, gondolatébresztő, ráhangoló példák. TELEKI fent említett két írásának legterjedelmesebb részét a sivatag-sztyepp öv nomád állattartó és az oázisok, inkább földművelő népeinek vándorlásának szentelte. A sivatag-sztyepp övnek két termelő egysége van: az oázis szigetek és a legelő szigetek. A nomád törzsek otthonai olyanok, mint a „leideni palack” melyből a demográfiai robbanás népvándorlást indít. Az oázis vizet, táplálékot, vízre járó vadat és jó termőtalajt ad az embernek. A városok kereskedelmi utak pihenőhelyei lesznek. A heglýbak mentén a völgytorkolatokban, mint gyöngyszemek sorjázna a városok. A legeltető népek szükségleteit a nyáj szolgáltatja, a ruhához, nyereghez, vértéhez, sátorhoz, fegyverekhez, élelemhez. Gabonát, iparcikket az oázislakótól szerez állati termékeinek cserébe vagy ha kell erőszakkal. De inkább békében élnek, ha kell az oázis lakót védelmezi. Ez az életrend a klíma adta körülményekhez jól alkalmazkodott, amelynek keretében a történelem során nagy és jól szervezett birodalmak, „fényes szellemi műveltséget ápoló udvartartások” alakultak ki. A vándorpásztorok és nomád életmód nem kezdetlegesebb fokai a gazdálkodásnak. A helytelen tájhasználat régen és a modern korban is okozhat súlyos károkat, figyelmeztet TELEKI, ezzel a harmincas évek pusztító texasi, oklahomai homokviharaira utalt. Nincs éles határ a földműves és a nomád között. Kedvező időjárású évben a népesség gyarapodáskor a nomádok földművesekké válnak, elhomokosodáskor (TELEKI földrajzi szó leleménye) a földművesek nomádokká. A szíriai sztyeppén a nomád árpát vet és arat. Az oázislakó életmódja, gazdasága sokkal mesterségesebb ezért kényesebb, a nomádoké a természetes tájhoz simuló, alkalmazkodóbb, ellenállóbb. A rájuk szakadó csapások ritkábban semmisítik meg a közösséget. A népvándorlások mindig a nomádnépeké, a helyben lakók települései elpusztulnak, csak nevükben élnek tovább. A pusztában a béke életmódja is vándorlás, a háború elkeseredettebb, mert mozog a nép, a nyáj a település is. A nagy eurázsiai száraz öv története sok és egyéni táj történetéből tevődik össze, melyben a vándorlás állandó, azért nem látjuk folyamatosnak, mert a történelem a „nagy lökések” jegyezte le. Az óvilág száraz öve a világ legnagyobb úttája volt, mielőtt az óceánra vitorlásokat tudott építeni az ember. Kissé szomorúan állapítja meg tanulmánya végén TELEKI, hogy a

világ többi tájához képest a sztyeppék öve mára elveszítette egykori jelentőségét, mert a fallal körülvett városokon, erődökön először a vasút, majd a repülőgépek „lettek úrrá”.

6. Záró gondolat

TELEKI geográfiai írásának egyik legizgalmasabb vonása, hogy természet és ember koronként változó kapcsolatát újra és újra visszatérő gondolatok tükrében láttatja. Az archaikus kortól a 19. század végéig nyomon követte a lakható, az ember által megismert és benépesített földfelszín, az oikuméné határainak változását. Az utazások a korok gondolkodásának kifejezői, a felfedezések az európai tudományok látóhatárainak kitágítói.¹⁸

A népvándorlások történetében a szárazföldek nagy népességcseréjében a kultúrák, civilizációk természeti környezettel és egymással való kölcsönhatását írta le. Az időszerű tudományos vitában józanul óvatosságra int, figyelmeztet az emberi megismerés éstudás részlegességére és korlátjaira. Nem általános törvényeket, egy mindent megmagyarázó elvet keresett, hanem sokkal inkább népek, kultúrák egyedi történetét igyekezett hiteles kutatások alapján felvillantani. Nem utolsósorban azzal a céllal, hogy a tudomány erkölcsi célokat is szolgáljon, hogy „Más népet, más embert megérteni tanuljunk.”

Irodalomjegyzék

- [1] TELEKI Pál 1935: Népvándorlások. *Földrajzi Közlemények*, 63.évf. 9/10. sz. 149-167 p.
- [2] TELEKI Pál 1935: The migrations of the Peoples. *Földrajzi Közlemények*, 63.évf. 9/10. sz. 168-189 p.
- [3] TELEKI Pál 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai. Centrum Kiadóvállalat, Budapest.
- [4] FODOR Ferenc 2006: A magyar földrajz tudománytörténete 264.p MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- [5] RATZEL, Friedrich 1888: A föld és az ember. *Antropo-geographia*, vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. fordította dr. Simonyi Jenő. MTA, Budapest.
- [6] id.m: 559-560.p
- [7] MENDÖL Tibor 1999: A földrajztudomány az ókortól napjainkig 240.p ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- [8] CHOLNOKY Jenő 1905: Baret és Huntington belső-ázsiai utazása. *Földrajzi Közlemények*.XXXIII. kötet 329.p.
- [9] HOLT-JENSEN, Arild 2009: *Geography. History and Concepts*. 63-65. p. Sage, London
- [10] STEIN Aurél 1911: Belső-Ázsia általános kiszáradásainak kérdése. 60-67. p. *Földrajzi Közlemények*. XXXIX. kötet
- [11] TELEKI Pál 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai. 178.p. Centrum Kiadóvállalat, Budapest.
- [12] in.177.p.
- [13] TELEKI Pál 1917: A földrajzi gondolat története. 120. p. saját kiadás, Budapest.
- [14] TELEKI Pál 1935: Népvándorlások. *Földrajzi Közlemények*, 63.évf. 9/10. sz. 123. p
- [15] Teleki Pál 1917: A földrajzi gondolat története 58.p.
- [16] TELEKI Pál 1935 i.m. 160. p.
- [17] KLINGHAMMER István 2015.: Tudomány-politika-diplomácia. Teleki Pál a Moszul-bizottság tagja. Külügyi Szemle 142-152 p. http://kki.hu/assets/upload/Klinghammer_Istven.pdf
- [18] BOTH Mária 2016: A geográfia történeti útja Teleki Pál szerint 39-53.p. in: JENEY László (szerk): Teleki Pál, a geográfus. BCE Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Központ, Teleki Pál Egyesület, Budapest-Gödöllő.